

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

מופק בסיוע של:
ההסתדרות הציונית העולמית
המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות

חֶמְדָּת יָמִימׁ HEMDAT YAMIM

וישלח תשעה

פרשת שבוע

על הקשר בין אחדות, רעידת אדמה, תפילה ונס

הרב יוסף כרמל, ראש כולל "ארץ חמדה"

לאחר שנפרד מלבן חותנו, עזב יעקב את הגלעד, ירד אל סוכות, עבר את הירדן והגיע לשלם ליד שכם. כיוונו של מסלול זה הוא ממזרח למערב. למעלה משש מאות שנים מאוחר יותר, דוד המלך הוביל את צבאו במסלול זה, אך הפעם הכיוון היה ממערב למזרח. כך מתואר המסע בספר תהילים:

"אֱלֹהִים דִּבֶּר בְּקִדְשׁוֹ אֶעֱלֶה אֶחְלֶקֶה שְׁכֶם וְעַמְקֵי סְכוֹת אֶמְדֶּד: לִי גִלְעָד וְלִי מְנַשֶּׁה וְאֶפְרַיִם מַעֲזוֹ רֹאשֵׁי יְהוּדָה מִחֶקְקֵי: " (תהילים ס' ח-ט, שם ק"ח ח-ט)

פסוקים אלה מתארים את מסעו של כל צבא דוד - חטיבות החי"ר הסדירות והמילואים - למלחמה כנגד צבא האויב הארמי שחיכה להם בחילם, במישורים הגדולים של דרום רמת הגולן (בימינו האזור שבין מבוא חמה לרמת מגשימים).

בראש הכח הארמי, המאוחד, עמד שובך=שופך הגנרל האימתני. לרשותו עמדו מאות מרכבות ופרשים רבים. למרות היתרון הצבאי הברור של הארמים הסתיים הקרב בניצחון ישראלי מדהים, ששינה את פני המזרח התיכון.

כך מתואר האירוע בספר שמואל ב:

"וַיָּגֵס אֶת־כַּף מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּתְרַגֵּד דָּוִד מֵאֶת־כָּתֵף שְׁבַע מְאוֹת רֶכֶב וְאֶרְבַּע־עֶלְפֵי פָרָשִׁים וְאֵת שׁוֹכֵךְ שֹׁר צָבָאוֹ הִפֵּה וַיִּמָּת שָׁם: וַיִּרְאוּ כָּל הַמְּלָכִים עֲבֹדֵי דָּוִד וַעֲזָבוּ אֹתוֹ וַיִּפְּצוּ וַיִּשְׁלַמוּ אֶת־יִשְׂרָאֵל וַיִּעֲבְדוּם וַיִּרְאוּ אֶת־לְהוֹשִׁיעַ עוֹד אֶת־בְּנֵי עֲמוּן." (ש"ס יג-יד).

עלינו לשאול את עצמנו שתי שאלות.

הראשונה, כיצד הושג ניצחון זה ומה גרם לתוצאה מדהימה שכזו?

השנייה, מדוע בפרק שציטטנו לעיל, מופיעים פסוקים של תרעומת ופליאה על דרכי הנהגתו של הקב"ה את העולם? נעיין בפסוקים בתהילים:

"אֱלֹהִים זִנְחָתְנוּ פְּרַצְתְּנוּ אֲנַפֵּת תְּשׁוּבָה לָנוּ: הֲרַעַשְׁתָּה אֶרֶץ פְּצַמְתָּהּ רָפָה שְׁכָרְיָהּ כִּי מָטָה: הֲרֵאִיתָה עַמְּךָ קָשָׁה הִשְׁקִיתָנוּ יַיִן תַּרְעֵלָה: ... הֲלֹא אַתָּה אֱלֹהִים זִנְחָתְנוּ וְלֹא תַצָּא אֱלֹהִים בְּצַבְאוֹתֵינוּ" (שם, שם ג-ה, יב).

מצד שני, אנו מוצאים בפרק גם פסוקי תפילה והודאה:

"נִתְתָּה לִירֵאָיִךְ גַּם לְהַתְנוּסָה מִפְּנֵי קִשְׁטֵי סֶלָה: לְמַעַן יִחַלְצִינוּ יְדִידֶיךָ הוֹשִׁיעָה יְמִינֵךְ וְעֲנֵנוּ וְעֲנֵנִי: ... הִבֵּה לָנוּ עֲזָרָת מִצָּר וְשׂוּא תְּשׁוּעַת אֲדָם: בְּאֱלֹהִים נַעֲשֶׂה חֵיל וְהוּא יְבוֹס צְרִינוּ" (שם, שם ו-ז יג-יד).

נציע את ההסבר הבא.

הארמים - הסורים של ימי בית ראשון, (הסורים של ימינו אינם צאצאים שלהם) איימו על עתידה של מדינת ישראל הראשונה. בקרב זה עמד למבחן, לא רק כוחה הצבאי של מדינת היהודים, אלא גם חוסנה החברתי והלכידות של בני רחל ולאה, סביב מנהיגות דוד המלך. במסעו מירושלים לרמת הגולן עבר דוד דרך שכם, בירת השומרון, עירם של בני מנשה ואפרים- בני יוסף והם הצטרפו אליו. אחר כך, עברו דרך סוכות אל הגלעד, שם הצטרפו לצבאו גם לוחמים נוספים מבני מנשה, אפרים, גד, ראובן, בנימין ויהודה ששכנו שם. עם ישראל חווה רגעי חסד נדירים של אחדות ושלוש פנימי.

תוך כדי הטיפוס לרמת הגולן התרחשה רעידת אדמה קשה באזור, האדמה רעדה, סדקים נפערו ורעש נורא נשמע ממעמקי כדור הארץ:

"הֲרַעַשְׁתָּה אֶרֶץ פְּצַמְתָּהּ רָפָה שְׁכָרְיָהּ כִּי מָטָה." (שם, שם ג-ה, יב).

ברגע הראשון, חשש צבאו של דוד כי תופעה זו משמעותה כעס וחרון אף עליהם מן השמים ולכן הם שואלים ומקשים: "אֱלֹהִים זִנְחָתְנוּ פְּרַצְתְּנוּ... הֲרֵאִיתָה עַמְּךָ קָשָׁה הִשְׁקִיתָנוּ יַיִן תַּרְעֵלָה: ... הֲלֹא אַתָּה אֱלֹהִים זִנְחָתְנוּ וְלֹא תַצָּא אֱלֹהִים בְּצַבְאוֹתֵינוּ?" אבל הם גם מתפללים "אֲנַפֵּת תְּשׁוּבָה לָנוּ... הִבֵּה לָנוּ עֲזָרָת מִצָּר וְשׂוּא תְּשׁוּעַת אֲדָם."

רעידת האדמה גרמה לבוקה ומבולקה בצבא הארמי, המבוסס על סוסי קרב. סוסים אלה הם הראשונים שחשו בשינוי הסיסמולוגי והתחילו להשתולל. הבקעים והסדקים שנבעו בקרקע מנעו כל תנועה של המרכבות.

חיילי החי"ר של דוד, שהבינו זאת, חיסלו את הצבא הארמי והנותרים נסו על נפשם. ההגמוניה הארמית במזרח התיכון חוסלה. דוד בראש חייליו הודה לקב"ה על הנס הגדול:

"נִתְתָּה לִירֵאָיִךְ גַּם לְהַתְנוּסָה מִפְּנֵי קִשְׁטֵי סֶלָה: לְמַעַן יִחַלְצִינוּ יְדִידֶיךָ הוֹשִׁיעָה יְמִינֵךְ וְעֲנֵנוּ וְעֲנֵנִי: ... הִבֵּה לָנוּ עֲזָרָת מִצָּר וְשׂוּא תְּשׁוּעַת אֲדָם: בְּאֱלֹהִים נַעֲשֶׂה חֵיל וְהוּא יְבוֹס צְרִינוּ" (שם, שם ו-ז יג-יד).

הבה נתאחד גם אנו, דווקא בימים אלה, ימי בחירות. בזכות האחדות, ישמע הקב"ה תפילתנו ויבוס צרינו.

לעיין רבי יעקב בן אברהם ועישה וחנה בת יעיש ושמה סבג ז"ל	לעיין ר' מאיר בן יחזקאל שרגא ברכפלד ז"ל	לעיין מרת שרה ונגרובסקי בת ר' משה זאב ע"ה נלב"ע י' בתמוז תשע"ד	לעיין הרב יוסף מדכי שמחה שטרן ז"ל נלב"ע כ"א באדר א' תשע"ד	לעיין הרב אשר וסרטיל ז"ל נלב"ע ט' בכסלו תשס"ט
--	--	---	--	--

לעיין מר שמואל שמש ז"ל, חבר הנהלת 'ארץ חמדה', נלב"ע י"ז בסיוון תשע"ד
לעיין הנופלים במערכה על הגנת המולדת היי"ד

העברת עציצים בשמיטה בעת מעבר דירה

שאלה

עציץ נקוב, שנמצא כבר שנים רבות על מרפסת של קומה שלישית (שמתחתיה מרפסות אחרות). עתה צריכים לפנות את הדירה. האם יש איזשהו אופן לעשות את זה השנה?

תשובה

מעיקר הדין מותר להעביר את העציצים בלי כל הגבלה¹, ולדעת רבי שלמה זלמן אויערבך יתכן שצריך להעביר את העציצים מעל גובה של 10 טפחים (80 ס"מ, כלומר, יש להקפיד שהעציץ לא יתקרב לאדמה בפחות מגובה זה)².
ההרצה להחמיר יסתום את נקב העציץ, או יצפה אותו בשקית בעודו בבית, ויעביר אותו למקומו החדש³.

¹ כך עולה מדברי הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נינסקי, (ספר השמיטה עמודים טו - יז) שכותב שאין לדמות שמיטה לדיני שבת, ובשמיטה, אדם שמוריד עציץ מיתדות על הארץ, אינו עובר משום זורע (וכן כתב בהלכות ו - ז) ונראה שהוא הדין להיפך, כשמכניסו למקום אחר, אינו עובר משום קוצר, ולפי תשובת רבי שלמה זלמן אויערבך, המובאת בהערה 2 גם יש להקל.
² הרב שלמה זלמן אויערבך (מנחת שלמה א, מא אות ג) כותב שיש להקל באופן זה משני טעמים: א. כיון שיש סוברים שבדומה לגמרא בגיטין (ז ע"ב) בזמן שמטלטלים עציץ גם אם יש בו נקב, הוא לא נחשב כמחובר לאדמה. ב. לדעת הריטב"א (גיטין שם) מעל י' טפחים גם עציץ נקוב אינו נחשב כמחובר. וכן באור לציון (שביעית א, ה) הקל מהדין כיון ששביעית בזמן הזה דרבנן, ויש להקל בספק. ובמנחת שלמה (חלק ג, הוצאה ישנה סימן קנח סעיף ו) כתב שיש להקל הלכה למעשה בכל עניין להעביר דירה, וראה הערה 1.
³ כך כתב הרב שלמה זלמן אויערבך (הנזכר הערה 2, אמנם עיין מה שהבאנו שם) וכן כתבו בשם הרב אלישיב (הליכות שדה חוברת 84 עמוד 26) להחמיר, וכן כתב האור לציון שעדיף להחמיר בכך.

השמיטה יצרה לך דילמות ערכיות? התלכטויות?
מטרידה אותך תהיה על מהותה של השמיטה?
רוצה לדעת כיצד לנהוג בשנת השמיטה?
שמיטה ותוצרת הארץ?
נתקלת בשאלה בלימוד?
ת"ר אותנו
shmita@eretzhemdah.org

מכון "ארץ חמדה" שמח להזמין את הציבור ליהנות מתכנית הלימודים החדשה "שמיטה זה הזמן שלך". מידי שבוע יישלח לנרשמים השיעור השבועי הכולל 4-6 יחידות לימוד, סיכום ומבחן לחזרה עצמית, באמצעות הדוא"ל. הרשמה בכתובת: shmita@eretzhemdah.org
אנו מאחלים לכם לימוד פורה, מעניין, מעמיק ומועיל שיעצים את שנת השבע של כולנו.

כניסה לשיעורים

הספר משטר ומדינה בישראל על פי התורה (4 כרכים) מאת הרב נפתלי בר אילן, יצא לאור בעריכה חדשה בהוצאת מכון "ארץ חמדה"
הספר מתמודד עם אתגרי השעה הניצבים בפני המדינה היהודית העצמאית ע"י ניתוח וביורר מקיפים במקורות. בין הנושאים הנדונים - משטר דמוקרטי ומלוכני, שלטון החוק, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית, טוהר השלטון, מדיניות פסקלית ומוניטרית, שירותי רווחה, סל תרופות, איכות הסביבה, משפט בינלאומי, אמנת ג'נבה, כבוד האדם וחירותו, פיתוח האישיות, זכויות אזרח ועוד ועוד.
זכה בפרס הרב קוק ובפרס הרב ישראלי של מכון ארץ חמדה.

חמדת הדף היומי

לשנות מפני השלום

הרב דניאל סגרון

הגמרא ביבמות (סה ע"ב) מלמדת אותנו ששקר איננו רע מוחלט, אלא הוא תלוי בנסיבות: "אמר רבי אילעא משום רבי אלעזר ברבי שמעון מותר לו לאדם לשנות בדבר השלום... רבי נתן אומר מצווה".

דברי הגמרא הללו עוררו שאלה לרבותינו הראשונים.

הגמרא בבבא מציעא (כג ע"ב) אומרת שלתלמיד חכם מותר לשנות מדיבורו בשלושה דברים – מסכתא, פוריא ואושפיזא (ענין שם במפרשים ביאור הדברים).

וקשה – מדוע הגמרא לא הוסיפה גם את דברי הסוגיה שלנו ביבמות, המתירה לשנות מפני השלום?

א. **תוספות** – שלושת ההיתרים של הגמרא בבבא מציעא כולם נובעים מאותו היתר יסודי של הגמרא ביבמות, כי גם הם נועדו לשמור על השלום ועל יחסי החברה התקינים.

ב. **רי"ף** – כשאדם משנה מפני השלום הדבר לא רק מותר אלא יש בכך מצווה, ולכן הגמרא בבבא מציעא שעוסקת במקרים בהם רק 'מותרי' לשנות בדיבור לא הוסיפה את השינוי מפני השלום.

וצריך להבין, מהו יסוד המחלוקת בין התוספות והרי"ף?

בתורה נאמר (שמות כג, יז) "מדבר שקר תרחק". נחלקו הראשונים, האם איסור זה נאמר רק כשגורם נזק לחברו בעקבות השקר, או שמא כל שקר מכל סוג שהוא אסור מן התורה.

רבי אליעזר ממיץ בספר **היראים** (סימן רלה) כותב: "שקר שאינו בא לידי רעה לא הזהירה תורה עליו, שדבר הלמד מענינו הוא, שברשע רע לבריות הפסוק מדבר, שכתוב 'מדבר שקר תרחק ונקי וצדיק אל תהרוג כי לא אצדיק רשע'. וכן משמע שדעת **הרמב"ם** שהביא בחיבורו (ספר המצוות מל"ת רמ"ח ורמ"ט, ובהלכות טוען ונטען פט"ז ה"ט) איסור שקר רק בהפסד ממון לחברו, ולא מנה איסור עשה כללי של להתרחק משקר בכלל תרי"ג מצוות.

מאידך, דעת ספר **הרד"ם** (מ"ע פ"ד מצווה כ"ו) ש"מצוות עשה לדבר אמת אפילו במילי דעלמא דליכא דרא דממונא, שנאמר מדבר שקר תרחק, משמע אפילו דליכא רק דיבור בעלמא". וכן דעת **התשב"ץ** בספרו מגן אבות בתחילת מסכת אבות.

אמנם חידש **הרב אליעזר מלמד** (פניני הלכה ליקוטים חלק ב') שלכל הדעות, בהקפדה על אמירת אמת יש קיום מצוות 'והלכת בדרכיו':

"אולם צריך לדעת, שגם אם האיסור לשקר שקר שאינו גורם נזק ממוני אינו נלמד מהפסוק "מדבר שקר תרחק", ברור שיסודו מן התורה. שהרי מצווה מן התורה "והלכת בדרכיו", היינו להידבק במידותיו, ואחת המידות העיקריות שהקב"ה מתגלה בהן בעולם היא מידת האמת, שאמרו חז"ל: "חותמו של הקב"ה אמת". אם כן, כל המחלוקת היא רק בשאלה הפרטית, האם ייחדה התורה פסוק מיוחד כדי לאסור את כל השקרים, או שיש על זה הדרכה כללית ללא פסוק מיוחד".

על כל פנים ניתן לומר, שמחלוקת התוספות והרי"ף בה פתחנו תלויה במחלוקת הפוסקים שפרשנו כאן. התוספות סוברים שיש איסור לשקר גם ללא הפסד, ולכן די לנו בכך שנתיר לשנות מפני השלום, אף שלא נגרם נזק. לעומת זאת, דעת הרי"ף שאין כלל איסור מן התורה לשקר כאשר לא נגרם נזק, וממילא בדין 'לשנות מפני השלום' התחדש שיש גם מצווה לשנות, כי הרי אין איסור מעיקר הדין בכל מקרה שאינו גורם נזק.

ונסיים בדברי פרופסור נתן אביעזר שרואה בדברי הגמרא שלנו, המתירה לשנות מפני השלום, מסר יהודי חשוב ביותר, לפיו האדם אחראי לתוצאות של מעשיו ומטילה עליו לשקול כל מקרה לגופו:

"הכול תלוי בהקשר ובהשלכות. אמירת אמת עלולה להיות עברה חמורה (כגון לשון הרע), ואמירת שקר עשויה להיות מצווה גדולה (כגון שפחה ופועה). התורה מטילה אחריות כבדה על האדם ודורשת ממנו לשקול כל מקרה לגופו על-פי אמות המוסר הגבוהות של התורה. אין פתרונות קלים וגורפים".

סוגרים שבוע

עלון להדפסה לשולחן שבת

Montreal, Canada

מונטריאול, קנדה
אדר תשע"ב

אמירת "ברכו" אחרי תפילת ערבית

שאלה

בקהילתנו יש אנשים הנוהגים לומר "ברכו" בסוף תפילת ערבית, אחרי עלינו לשבח. האם זהו מנהג נכון? והאם הציבור חייב לענות אחריהם?

תשובה

דיני אמירת ברכו בסוף תפילת ערבית¹:

- א. אדם שעדיין לא התפלל ולא שמע "ברכו" עם הציבור - רשאי לומר "ברכו" בנוכחות עוד תשעה שכבר התפללו, וימשיך בברכות קריאת שמע. מן הראוי הוא שאת הברכה הראשונה יאמר בקול רם².
- ב. אדם שכבר התפלל אך לא שמע "ברכו" עם הציבור: יש הסוברים שהוא רשאי לומר "ברכו" בנוכחות עשרה לאחר התפילה³, וכן נוהגים בחלק מהקהילות. ויש הסוברים שאינו רשאי, וכן נוהגים בחלק מהקהילות⁴.
- ג. יש הסוברים שלעולם יש לומר "ברכו" בסוף התפילה, וכך המנהג בהרבה קהילות כיום בארץ ישראל⁵.
- ד. במקום שלא נהגו לומר "ברכו" בסוף התפילה ובא אדם ואמר "ברכו" - יש לענות אחריו⁶, אך יש להסביר לו בדרכי נועם שאין זה מנהג המקום ושלא יעשה כן בעתיד.

¹ חכמים תיקנו לומר ברכו קודם הברכות של קריאת שמע, בשחרית ובערבית. באוצר הגאונים (חלק התשובות, ברכות לב ע"א, סי' רא-רב) מבואר שעניינה הוא סידור שבתו של מקום קודם התפילה, וכן הובא בשם הגאונים בספר המנהיג (דיני תפילה עמ' נט-ס), הובאו דבריו בבית יוסף (או"ח סוף סי' נז).

במשנה (מגילה ד, ג) מובא: "אין פורסין על שמע בפחות מעשרה". חלק מהראשונים (רש"י מגילה כג ע"ב ועוד) פירשו שהכוונה היא לאנשים שלא שמעו דברים שבקדושה (קדיש, ברכו וקדושה) שיכולים להשלימם בנוכחות עשרה אנשים. דבר זה נעשה באופן שאחד מהם יעמוד ויאמר קדיש, ברכו וברכת יוצר אור. נמצא אפוא, שקיימת אפשרות לאדם שלא אמר דברים שבקדושה בתפילת הציבור להשלים דברים אלו, והוא מה שנקרא בפי הפוסקים "פריסה על שמע". מצאנו בפוסקים מספר מחלוקות בדיון זה של "הפורס על שמע":

- א. מהי כמות האנשים שלא שמעו הנדרשת בשביל לפרוס על השמע?
- ב. האם פורסים על שמע גם לאחר שכל הציבור, כולל אלו שלא שמעו קדיש, ברכו וקדושה, כבר התפללו תפילת עמידה?
- ג. האם חייבים לומר ברכה, כגון ברכת יוצר אור בשחרית, לאחר אמירת ברכו?
- ד. האם פורסים על שמע בתפילת ערבית?

ועתה נבאר כל אחת מהשאלות הללו:

א) מהי כמות האנשים שלא שמעו הנדרשת בשביל לפרוס על השמע?

במשנה מגילה (ד, ג) מובא שאין פורסין על שמע בפחות מעשרה. ובמסכת סופרים (סוף פרק ז) נאמר: "אין פורסין על שמע ... פחות מעשרה. ורבותינו שבמערב אומרים אותו בשבעה, ונותנין טעם לדברים: 'בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה', כמניין התיבות. ויש אומרים אפילו בששה, שברכו ששי הוא. ובמקום שיש שם תשעה או עשרה ששמעו בין ברכו בין קדיש, ולאחר התפילה עמד אחד שלא שמע בפני אילו ואמר ברכו או קדיש, וענו אילו אחריו - יצא ידי חובתו". תלמידי רש"י כתבו בשמו (סידור רש"י סי' נט ותוספות מגילה כג ע"ב ד"ה ואין פורסין) שאפילו עבור אחד שלא שמע פורסין על שמע. וכתב הרא"ש (מגילה פרק ג סי' ז) ראה לדבריו ממסכת סופרים הני"ל, שם מבואר שם שאפילו אם עמד אחד שלא שמע בפני עשרה ופרס על שמע - יצא ידי חובתו. את הדעות המובאות במסכת סופרים שעל פיהן די בששה או בשבעה כדי לפרוס על שמע, יש לבאר לשיטתו כי מדובר על סך כל הנוכחים במעמד. ולפי זה דעות אלו חולקות על דעת המשנה שבה נאמר שאין פורסין על השמע בפחות מעשרה.

- א. דעת רבינו תם היא שצריך שיהיו שם שבעה שלא שמעו, ובנוסף עוד שלושה ששמעו כדי שיהיו שם עשרה.
- ב. יש אומרים שדי בשישה שלא שמעו.
- ג. בספר הישר (חלק החידושים סימן כו) כתב רבינו תם שדי בחמישה.
- ד. ודעת התוספות היא שדי בשלושה.

התוספות הביאו ראייה לדברי רבינו תם (שצריך שבעה שלא שמעו) ממסכת סופרים הני"ל. ונראה שפירשו שמה שאמרו במסכת סופרים: "ורבותינו שבמערב אומרים אותו בשבעה..." היינו מספר האנשים שלא שמעו ולא על סך כל הנוכחים במעמד. ונראה שפירשו כן כדי שלא תהיה מחלוקת בין מסכת סופרים למשנה, וכן ביאר הר"ן בחידושי, מגילה כג ע"ב.

אלא שיש להקשות, שהרי במסכת סופרים (בהמשך שם) אמרו במפורש שאם עמד אחד שלא שמע ופרס על שמע - יצא ידי חובתו. ותירץ הרא"ש (מגילה פרק ג סי' ז), לדעת רבינו תם, שהכוונה היא שפרסו על שמע עבור אחד שלא שמע, ובדיעבד יצא ידי חובה, אך לכתחילה אין לפרוס על שמע אלא אם יש שבעה שלא שמעו.

הרמב"ם (הלכות תפילה ח, ד-ה) כתב: "וכיצד הוא תפלת הצבור: יהיה אחד מתפלל בקול רם והכל שומעין, ואין עושין כן בפחות מעשרה גדולים ובני חורין ושליח ציבור אחד מהם, ואפילו היו מקצתן שכבר התפללו ויצאו ידי חובתן משלימין להם לעשרה, והוא שיהיו רוב העשרה שלא התפללו. וכן אין אומרים קדושה... וכן לא יהיה אחד מברך ברכת שמע והכל שומעין ועונין אחריו אמן אלא בעשרה, וזהו הנקרא 'פורס על שמע'...". נמצא שלדעת הרמב"ם צריך שיהיו שישה שלא שמעו.

השולחן ערוך (או"ח סט, א) פסק שלכתחילה שצריך לחזור אחר שישה שלא שמעו, כדעת הרמב"ם, ואם אינם נמצאים אפשר לפרוס על שמע אפילו עבור אחד שלא שמע, וכדעת רש"י.

ב) האם פורסים על שמע גם לאחר שכל הציבור, כולל אלו שלא שמעו קדיש, ברכו וקדושה, כבר התפללו תפילת עמידה?
 רש"י (מגילה כג ע"ב ד"ה אין פורסין על שמע) פירש: "מנין הבא לבית הכנסת לאחר שקראו הציבור את שמע - עומד אחד ואומר קדיש וברכו וברכה ראשונה שבקריאת שמע". הר"ן (דף יג ע"א מדפי הר"ף ד"ה מתניין) פירש את כוונתו שמדובר שהתקבצו לבית הכנסת עשרה אנשים שכל אחד התפלל ביחידות ועתה פורסין על שמע, כלומר אחד מהם אומר קדיש וברכה ראשונה של קריאת שמע. וכן פסק השולחן ערוך (או"ח סט, א).

לעומת זאת, בשו"ת הרדב"ז (חלק ד סי' רמא) כתב שאף לדעת רש"י, במקרה כזה, "כיון והתפללו כל אחד לעצמו - פרח מינייהו קדיש וקדושה... וכיון דפרח מינייהו אף על גב שאחר כך נתחברו עשרה - אינם יכולים לחזור ולהתפלל בקדיש וקדושה דהא לא מחייבי תו". ומוסיף, שכיוון שאין תפילת נדבה בציבור - אין מקום לחזור שוב ולהתפלל, והעושה כן מברך ברכות לבטלה.

החתם סופר בתשובה (חלק א סי' יז) ביאר שלדעת הרדב"ז קדיש, ברכו וקדושה הם כמו עטרה לתפילה, ואם אין חיוב תפילה - לא שייכת עטרה לתפילה. והוסיף שאף השולחן ערוך מסכים לעיקר דברי הרדב"ז, אלא שהשולחן ערוך סובר שיש חילוק בין קדושה לברכו. קדושה היא כ"גוף התפילה", ולכן סובר השולחן ערוך שכיוון שלא אמר קדושה בתפילתו ביחידות (על פי מה שפסק לעיל שם נט, ג, שאין לומר קדושת יוצר אור ביחידות) - נמצא שהתפלל תפילה ללא אמירת קדושה, ולכן אפשר לחזור ולהתפלל. מה שאין כן לגבי מי שלא שמע ברכו, שאינה אלא עטרה לתפילה, בזה מודה השולחן ערוך שכיוון שאין חסרון כלל במה שהתפללו ביחידות - שוב אין לומר ברכו.

וסיים שם החתם סופר שכיוון שאנו נוהגים על פי פסק הרמ"א (שם) לומר קדושה ביוצר אור, והפריסה על השמע היא רק עבור ברכו - אין לומר ברכו אם כבר התפלל. לכן העיד הרדב"ז שהמנהג הוא לא לפרוס על שמע אם כבר התפלל.

הכף החיים (או"ח סי' סט אות ז) מציין שפשטות השון הראשונים, השולחן ערוך והאחרונים הוא לא כרדב"ז, ודעתו היא דעת יחיד שאין לחוש לה אף לעניין פסק ברכות להקל.

לעומת זאת המשנה ברורה" (סי' סט ס"ק א, ובביאור הלכה שם ד"ה אומר אבות) מביא את דברי החתם סופר שכתב שנהגו העולם כרדב"ז, ומצדד כמותו להלכה. אמנם בהקדמה לסי' סט הביא המשנה ברורה את דעת החולקים על הרדב"ז, וביניהם הרמ"ע מפאנו (סי' פד) ודרך החיים (דיני 'ברכו' אות ג), וכתב: "...יש לנהוג שלא יאמר השליח ציבור ברכו אלא אם כן בא אחד אחר ברכו ולא שמע כלל באותו יום... וכן מי שכבר שמע ברכו קודם התפילה ועתה מתפלל ביחידות והגיע לברכו... אבל אם תרתי לגרועותא - אינו יכול עוד לפרוס על שמע ולומר ברכו, הוא או אחר בשבילי".

ג) האם חייבים לומר ברכה, כגון ברכת יוצר אור בשחרית, אחר אמירת ברכו?
 כתב הבית יוסף (או"ח סי' סט) שלפי הדעה שאין יחיד אומר קדושה ביוצר אור, מובן מדוע כשפורס על שמע אומר ברכת יוצר אור בעשרה. אך לסוברים שאף יחיד אומר קדושה ביוצר אור צריך לומר שטעם אמירת ברכת יוצר אור בעשרה כשפורס על השמע הוא כדי שלא ייראו השומעים ככופרים, שאומר להם לברך ואינם חפצים, וצ"ל שכן כתב גם המהר"י אבוהב.

והוסיף המשנה ברורה (שם ס"ק ג) בשם הפרי מגדים (אשל אברהם בתחילת סי' סט) שלפי טעם זה מי שפורס על שמע צריך לומר את הברכה בקול רם כדי שהשומעים ישמעו, ושומע כעונה.

התוספת יום טוב (מגילה ד, ג) ביאר שלא די באמירת 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד' כדי שלא ייראו ככופרים, משום שאמירה זו איננה עיקר הענייה לקריאה, אלא כעין 'ברוך הוא וברוך שמו' שאומרים כששומעים את שם ה', ו"עדיין לא נתקיים מה שאמר להם השליח ציבור שיברכו".

לעומתו, הדרכי משה (או"ח סי' סט אות א) פסק שדי במה שעונים לו 'ברוך ה' המבורך... כדי שלא יהיו נראים ככופרים, ולכן פסק להלכה שאפשר לומר ברכו ללא ברכת יוצר אור לאחריו. ולדעתו בעלי דעה זו (שאומרים קדושה ביוצר אור ביחיד) יסבירו שהטעם שנהגו לומר ברכת יוצר אור אחר ברכו הוא כדי להוציא את מי שאינו בקי.

הריב"ש (שו"ת סי' שלד) כתב על דבר קהילה שנהגו לומר ברכו בסוף התפילה, ובא יהודי, רבי משה, ומיחה בידם לבטל המנהג:
 "וכן נהגו בברצלונה מזה חמשים שנה, שבחול, בתפלת שחרית, אחר ששליח צבור ירד מן התבה וקמו הקהל לצאת מבית הכנסת עומד בעזרה אחד על רגליו וחוזר ואומר קדיש עד לעילה, ואומר ברכו כדי להוציא אותן יחידים שלא השכימו לבא ולא התפללו עם הציבור. והציבור הולכין לדרכם, והיחידים ההם נשארים שם ומתפללים כל אחד לעצמו. אבל ביום השבת וביום המועד, שמאחרין לצאת, וכבר התפללו כלם - אין אומרים אותו כלל... אז נראה לי שיעשו בדרך זה: שבימות החול ובלילי שבתות וימים טובים, ישוּבו למנהגם הקדום לאמר ברכו, באשר יש שם לעולם קצת אנשים שלא שמעוהו. אבל שבתות וימים טובים בשחרית שכבר התפללו כלם בשעה שיוצאים מבית הכנסת - בזה יהיו דברי רבי משה, נר"ו, הַמְתַקֵּן, קיימים".

בשו"ת רב פעלים (או"ח חלק ד סי' ח) דייק בלשון הריב"ש שכתב "והיחידים ההם נשארים שם ומתפללים כל אחד לעצמו", וכן בהמשך לגבי שבתות וימים טובים כתב: "שכבר התפללו כולם בשעה שיצאו מבית הכנסת", שעיקר החילוק בין שבתות וימים טובים לימי חול היא שבשבתות וימים טובים מסתמא אף אלו שאיחרו כבר הספיקו להתפלל, וממילא אין מי שיאמר ברכה אחר שמיעת הברכו, ונמצא שנראים ככופרים. מה שאין כן בימי חול, אז שכח מאוד שיהיו אנשים שלא התפללו עדיין, ואחרי שישמעו ברכו יתחילו בתפילתם.

השולחן ערוך (או"ח קלג, א) פסק שאין אומרים ברכו אחר הקדיש האחרון בשבתות וימים טובים, ובבית יוסף (שם) הראה מקום לדברי הריב"ש הנ"ל. ברם הרמ"א (שם) הסביר שהטעם הוא מפני שבשבת "הכל באין לבית הכנסת קודם ברכו". משמע מדבריו שהבין שהחילוק בין שבתות וימים טובים לימי חול הוא מפני שהטעם שתיקנו לומר ברכו בסוף התפילה הוא כדי להוציא את אלו שלא שמעו, וממילא בשבתות וימים טובים שכולם מגיעים קודם לברכו הראשון - שוב אין מקום לאומרו.

וכתב ברב פעלים (שם) שבעטרת זקנים ובמאמר מרדכי הקשו על דברי הרמ"א הנ"ל, שזה לא הטעם הכתוב בריב"ש. ובמאמר מרדכי כתב שאפשר שהגהת הרמ"א היא על פי מה שפסק במקום אחר (או"ח סט, א) שאף אם לא יאמרו ברכה אחר ברכו - אינם נראים ככופרים, מפני שהציבור עונים 'ברוך ה' המבורך...', ולכן כתב שאף לשיטתו בשבתות וימים טובים אפשר לומר ברכו בסוף התפילה אף על פי שכולם כבר שמעו את ברכו הראשון.

אמנם, בפשטות נראה שהרמ"א פירש את דברי הריב"ש באופן אחר מהרב פעלים, וביאר שכוונת הריב"ש היא שכולם כבר שמעו ברכו, וכפי ששמעו בסוף דבריו: "שבימות החול ובלילי שבתות וימים טובים, ישוּבו למנהגם הקדום לאמר ברכו, באשר יש שם לעולם קצת אנשים שלא שמעוהו...", משמע מדבריו שההבדל בין יום חול וליל שבת ובין יום השבת הוא שביום חול ובליל שבת לא כולם שמעו ברכו, ואילו בשבת ביום כולם כבר שמעו.

ברם נראה שיש להביא ראיה לדברי הרב פעלים, שהרי בלשון השאלה המובאת בריב"ש כתוב מפורש שר' משה 'המתקן' מיחה שלא לאמר ברכו משום שאין מי שיברך אחריו: "...ועתה מקרוב, בא שם רבי משה, נר"ו, שהוא מרביץ תורה באוקליי"ש, ומיחה ביד הקהל, ובטל המנהג ההוא, שהיה קדמון בידם, באמרו שאין לומר ברכו, מאחר שאין ברכה לאחריי". והריב"ש בתשובתו מקבל את תיקונו זה על כל פנים לגבי שבתות וימים טובים. אמנם, יתכן שהריב"ש קיבל את דינו של המתקן אך לא מטעמו.

ברב פעלים מציין לכמה אחרונים שפסקו להלכה שאין לומר ברכו ללא ברכה אחריו משום שנראים ככופרים (בית יהודה, אמת ליעקב והחיד"א), וכן הכריע להלכה לגבי ברכו של קריאת התורה, שבמקום שהעולה טעה וברך ברכת התורה קודם לאמירת ברכו, שאין לשוּב ולומר ברכו כיוון שאין ברכה לאחריי.

אמנם כתב שלפי דעת האר"י טעם תקנת אמירת ברכו האחרון אינו כפי שפירשו בעלי הפשט, שהוא כדי להוציא את מי שלא שמע, אלא שיש בעניין זה סוד גדול. ונמצא שלדעתו אפשר לומר ברכו אחרון אף במקום שאין ברכה לאחריי. מכל מקום העיר שם שאין לדון מדברי האר"י למקומות אחרים, כגון ברכו של קריאת התורה, ושמא רק בברכו האחרון יש סוד.

ברם בניגוד לדברי הרב פעלים כבר נתבאר שבמשנה ברורה (סי' סט ס"ק ד) ובכף החיים (שם אות ג) פסקו כרמ"א (שם) שאפשר לומר ברכו אף ללא ברכה לאחריו, ובלבד שהציבור עונה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', והוסיף בכף החיים שכן נקטו האחרונים.
ד) האם פורסים על שמע בתפילת ערבית?

כתב הכלבו (סי' יא) שפורסים על שמע גם בתפילת ערבית, ובדרכי משה (או"ח סי' סט אות א) הביאו שלא ראה שנוהגים כן, וכתב שאפשר שהסיבה שלא נוהגים לפרוס בערבית היא משום שהפריסה בערבית היא רק עבור הברכו, מה שאין כן בשחרית שהפריסה היא גם עבור הקדיש.

וכן כתב הרמ"ע מפאנו (סי' פד) שתיקנו ברכו אחרון דווקא בשחרית (ראה שם טעמו), אבל בערבית אין טעם לאומרו, ולכן לא הנהיגו בערבית ברכו אחרון, "ולא שמענו מעולם מי שפרס בה על שמע".

הרמ"א (או"ח סט, א) הביא את דעת הכלבו, אך כתב שלמעשה לא נוהגים לפרוס על השמע בערבית. וכתב המשנה ברורה (שם ס"ק ו) שרק באופן שכולם התפללו - אז לא אומרים ברכו, אבל אם יש מישהו שעדיין שלא התפלל - לכולי עלמא יכול לפרוס על שמע (ולדעת השולחן ערוך צריך לומר את הברכה הראשונה בקול רם, כפי שביארנו באות ג).

במקרה המתואר בשאלה, שיש מי שלא שמע ברכו, אם המאחר לא התפלל עדיין - נראה פשוט שיכול לומר ברכו אחרון אף בערבית, אבל אם כבר התפלל, למנהג הרמ"א - אין לאומרו, אולם לדעת הר"ן והכלבו יכול לאמרו.

יש לציין שהריב"ש (המובא לעיל בשו"ת סי' שלד) מעיד שהיה מנהג לומר ברכו בסוף התפילה תמיד, אף אם כולם שמעו ברכו. וכתב שכמנהג זה משמע מדברי מסכת סופרים (מובא לעיל) שתיקנו תמיד לומר ברכו בסוף התפילה משום המאחרים. אולם לדעתו, אף שאין למחות במי שנוהג כך, עדיף שלא לומר ברכו אלא אם נמצא מי שלא שמע ברכו. כאמור, גם על פי הרב פעלים בשם האר"י תמיד יש לומר ברכו אחרון, וכן המנהג היום בבתי כנסת רבים בארץ ישראל. וראה קצות השולחן חלק א סימן כד סעיף י והערה לו שכתב שבארץ ישראל המנהג כן, והוא נשתרב מהספרדים שנהגו כן על פי הקבלה.

וכן פסק המשנה ברורה (סי' סט, ס"ק ו) וכפי שנתבאר בהערה הקודמת.

2 כפי שנתבאר בהערה 1, כן למד הדרכי משה מהכלבו.

3

4

5 וכן העיד הרמ"א (או"ח סט, א) שהמנהג לא לפרוס על שמע בערבית, וכפי שנתבאר בהערה 1.

6 כן העיד הריב"ש (שו"ת סי' שלד, הובאו דבריו בארוכה לעיל) שנהגו כן בחלק מהקהילות בזמנו, וכן העיד החיד"א (מחזיק ברכה רפ, ד) שכן המנהג בארץ ישראל ובמצרים, וכן כתב הרב פעלים (או"ח חלק ד סי' ח) בשם האר"י.

בשולחן ערוך (או"ח קלה, ו) דן בעניין ישראל שעלה לתורה במקום שלא היה כהן ואמר רק ברכו ופתאום נכנס כהן. ופסק שיפסיק, וייתן לכהן לעלות. והסבירו הלבוש והגר"א (שם) שכיוון שענו לישראל 'ברוך ה' המבורך...' - אין זו ברכה לבטלה. משמע מדבריהם, שאם לא היו עונים - הייתה אמירת ברכו נחשבת כברכה לבטלה. ולכן אף שמנהג המקום הוא שלא לומר ברכו, ראוי לענות אחריו כדי למנוע הוצאת שם שמים לבטלה, ויילמדו אותו בדרכי נועם שבעתיד ינהג כמנהג המקום.

ובספר אורח נאמן (סי' קלג) נשאל מה הדין במקום שלא נהגו לומר ברכו בימים שיש בהם קריאת התורה ובא אחד ואמר, האם יש לענות אחריו? בתשובתו דן תחילה אם יש לדונו כמי ש"משנה ממטבע שטבעו חכמים" או לא. עוד כתב שבמקום שעושה זאת במזיד נגד מנהג המקום או שעושה כן מספר פעמים, ויש לחוש שיעשה כן במזיד, יש להורות להם שלא יענו אחריו. על כל פנים נשאר הספק במקום שטעה או שגג. ובהגהת בן המחבר (שם) נקט כדבר פשוט שאין לדונו כמי ש"משנה ממטבע שטבעו חכמים", מאחר שלא שינה את הנוסח, ומכל מקום דן שמא יש כאן ברכה שאינה צריכה. ומסיק שדין ברכה שאינה צריכה נאמר רק על ברכה, אך ברכו הוא רק שבח והודיה ואינה חשובה כברכה אלא כקדיש. וכיוון שיש הנהגים לומר ברכו, אף על פי שיש לגעור בו שינהג כמנהג המקום, מכל מקום ודאי שיש לענות לו.

לפי זה, מאחר ובסוף ערבית יש צד לאמירת ברכו, וכך נקטו חלק מהפוסקים, וכן המנהג בהרבה קהילות - יש לענות אחר האומר ברכו, אך יש ללמדו שבעתיד יעשה כמנהג המקום.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,

הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

חברי הועדה המייעצת:
הרב זלמן נחמיה גולדברג
הרב נחום אליעזר רבינוביץ
הרב ישראל רוזן

יצא לאור! שו"ת במראה הבזק, חלק שמיני.

תשובות לשאלות מרבני הגולה. התשובות מתמודדות עם המציאות בעולם מודרני מתפתח בדרך של "דרכי דרכי נעם". הספרים עוסקים בארבעת חלקי ה"שלחן ערוך" תוך ניסיון לקחת בחשבון גם את החלק החמישי ההופך את התורה ל"תורת חיים".

